

Марія Іваницька

**ОСОБИСТІТЬ ПЕРЕКЛАДАЧА
В УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ
ЛІТЕРАТУРНИХ ВЗАСМИНАХ**

монографія

Чернівці
Книги – XXI
2015

УДК 81'255.4-05=161.2=112.2:82'03
ББК 81.2
147

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
(протокол № 6 від 29 грудня 20014 р.)*

рецензенти:

Л.В. Коломієць, доктор філолог. наук, професор, завідувач кафедри теорії та практики перекладу з англійської мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка,

А.Й. Паславська, доктор філолог. наук, професор, завідувач кафедри міжкультурної комунікації та перекладу Львівського національного університету імені Івана Франка.

Іваницька М.

Особистість перекладача в українсько-німецьких літературних взаєминах : монографія / Марія Іваницька. – Чернівці : Книги – XXI, 2015. – 604 с.

ISBN 978-617-614-095-5

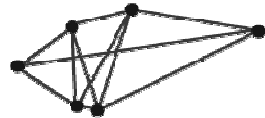
Монографія пропонує цілісну картину історії українсько-німецького художнього перекладу від середини 19-го ст. до середини другого десятиліття 21-го ст. У центрі уваги знаходиться постать перекладача як поліфункціонального культурного посередника, діяльність якого розглядається в широкому соціокультурному, політичному, особистісному контексті. Дослідження є спробою комплексного осмислення ролі перекладача у представленні України, її культури й літератури на німецькомовних теренах.

Для філологів, перекладознавців і перекладачів, істориків, філософів, культурологів, студентів та науковців, усіх, хто цікавиться проблемами перекладу художньої літератури, міжкультурної комунікації, українсько-німецьких літературних взаємин.

Книгу видано за підтримки:
Goethe-Institut в Україні
Проекту ТрансСтар
Програми Європейського Союзу
«Навчання протягом життя»

**GOETHE
INSTITUT**

TRANSSTAR EUROPA

Цей проект фінансується Європейською комісією.

Відповідальність за зміст цієї публікації несе виключно її укладач.

Європейська комісія не відповідає за подальше використання викладеної тут інформації.

ISBN 978-617-614-095-5

© Іваницька Марія, 2015

© Przemek Zajfert, 2015, *світлина*

© Василь Дроняк, 2015, *макет*

www.zajfert.de

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	7
РОЗДІЛ 1.	
РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ ПЕРЕКЛАДАЧА В МІЖКУЛЬТУРНОМУ ПОСЕРЕДНИЦТВІ	13
1.1. Шлях філології до вивчення особистості перекладача	13
1.2. Мовна особистість перекладача як інтердисциплінарна категорія	22
1.2.1. Структура мовної особистості перекладача	35
1.2.2. Мовна особистість перекладача і соціум	45
1.3. Перекладач – рушійна сила міжлітературних взаємодій	54
1.3.1. Фази літературного трансферу та місце перекладу	57
1.3.2. Асиметрія німецько-українських літературних контактів: переклад та політика	61
1.3.3. Діяльність перекладача крізь призму імагології	72
1.3.4. Значення особистості перекладача в українсько- німецькому літературному трансфері: стан дослідження	79
1.4. Мовна особистість перекладача як соціокультурного посередника	85
1.4.1. Перекладач і проблема чужості в контексті культурного трансферу	87
РОЗДІЛ 2.	
СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРЕКЛАДАЧА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ НА НІМЕЦЬКОМОВНИХ ТЕРЕНАХ	101
2.1. На зламі століть: переклад як стимул взаємного зацікавлення між українським та німецькомовним світом	107
2.1.1. Вплив геокультурного простору на формування перекладацького поля	108
2.1.2. Діячі української культурної сцени як перекладачі	111
2.1.3. Галичина і Буковина – топос німецькомовної літератури, батьківщина перекладачів-українофілів	129
2.1.4. Чинник преси в літературних контактах: перекладач серед видавців та критиків	142

2.1.5. Розширення перекладацького поля: українська література в Берліні	152
2.2. Міжвоєння: переформатування перекладацького поля	159
2.2.1. З творчої лабораторії Г. Шпехта та А. Ш. Вутцкі	163
2.2.2. Українська діаспора як культурний посередник	172
2.2.3. Мовна особистість О. Бурггардта	182
2.2.4. Переклад у комунікації з політичними союзниками: формування радянсько-німецького перекладацького поля	190
2.3. Переклад у політичному протистоянні після Другої світової війни: перекладач у різних суспільних просторах	208
2.3.1. Переклад як ідеологічна маніпуляція	212
2.3.2. Переклад «з других рук»	221
2.3.3. Формування українського сегмента радянсько-німецького перекладацького поля	228
2.3.4. Антологія як літературна історія: порівняльний огляд німецькомовних антологій української літератури	237
2.3.5. Новела М. Коцюбинського «Що записано в книгу життя»: зіставний аналіз перекладів	249
2.3.6. Із творчої лабораторії І. Колінько та О. Колінька	263
2.3.7. Важкі кроки до зближення: українська література у ФРН	272

РОЗДІЛ 3.

АННА-ГАЛЯ ГОРБАЧ – УНІКАЛЬНА ПОСТАТЬ УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКОГО ПЕРЕКЛАДАЦЬКОГО ПОЛЯ	299
3.1. Біографія як визначальний чинник формування мовної особистості	300
3.1.1. Вплив О. Горбача на становлення світоглядних, наукових та перекладацьких принципів А.-Г. Горбач	302
3.2. Грані особистості перекладача	308
3.2.1. «Синій листопад» як перший перекладацький проект А.-Г. Горбач	308
3.2.2. Особливості перекладацької стратегії А.-Г. Горбач	317

3.2.3. Вербальний рівень мовної особистості: А.-Г. Горбач vs Й. Грубер	322
3.2.4. Національна картина світу та адаптація чужості в процесі перекладу	339
3.2.5. Мотиви й настанови перекладача: до історії антології «Криниця для спраглих»	355
3.3. Перекладач як науковець і популяризатор: когнітивний та мотиваційний рівні мовної особистості	366
3.3.1. Концепти української культури в інтерпретаціях А.-Г. Горбач	367
3.3.2. Перекладач та імідж літератури: внесок А.-Г. Горбач у німецькі літературні енциклопедії	383
3.4. Перекладач і суспільство: А.-Г. Горбач – громадська діячка, правозахисник і видавець	399
3.5. Перекладач між двома культурами: А.-Г. Горбач vs В. Річ	411
3.5.1. Рецепція перекладацької діяльності А.-Г. Горбач	428
РОЗДІЛ 4.	
ПЕРЕКЛАДАЧ І МІЖЛІТЕРАТУРНІ КОНТАКТИ В НОВІТНЮ ДОБУ	437
4.1. Із творчої лабораторії А. Вольдана	444
4.2. Трансфер і рецепція української літератури після Помаранчевої революції	456
4.2.1 Особистість літературного редактора і видавця як важливий чинник успіху перекладного твору	459
4.2.2. Образ України у дзеркалі літературних рецензій і «невидимість перекладача»	468
4.3. Із творчої лабораторії З. Штьор	475
4.4. К. Дате – культурна посередниця і перекладачка нового покоління	492
4.4.1. Із творчої лабораторії К.Дате: «Солодка Даруся»	496
4.4.2. Спілка перекладачів української літератури «Трансліт»	508
4.5. Літературні проекти як нові підходи до перекладу	515
ВИСНОВКИ	537
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	547

ПЕРЕДМОВА

Переклад художньої літератури був і залишається тим містком, що поєднує різні країни й народи, культури й соціуми. Переклад був і залишається умовою, наслідком та процесом міжкультурних контактів: обміну знаннями, ідеями, емоціями, духовними цінностями. Незважаючи на глобалізацію, пришвидшення темпів життя і зменшення часу на знайомство з художніми творами, перекладна художня література не втрачає стійких позицій у духовній сфері. Вона дає можливість глибше зрозуміти себе та інших, долучитися до світового досвіду, пізнати нове, виробляє естетичні смаки, впливає на формування особистості.

Суспільство не замислюється над тим, що багато досягнень, ідеологій, вірувань поширилися саме завдяки перекладачам, зокрема й перекладачам художньої літератури, які траншують, окрім закладеного в першотворі, й те, що не виражене експліцитно, а живе в побуті, поезії, символіці, традиціях народу і вплинуло на авторський задум. Йдеться не лише про відтворення перекладачем тексту і підтексту, але й про дискурс, включно з усією гамою співвідношень тексту та дійсності. Це значить, що перекладач репрезентує іншомовній аудиторії не тільки літературний твір, а й країну його походження, вибудовуючи її образ, а також образ її культури. Водночас він інтерпретує текст і затекст, пропускаючи їх через свою особистість і надаючи створюваним образами власних характеристик. Тому можна пошкодувати, що суспільство недооцінює вагомість місії перекладача, яка є набагато ширшою, аніж роль мовного посередника.

Наука, яка вивчає переклад, концентрується, як правило, на аналізі продукту перекладання, а також на оцінці його лінгвістичних і культурологічних проблем, здебільшого оминаючи головну ланку мовного й культурного посередництва – суб'єкт перекладу, тобто особистість перекладача. Перекладознавці тривалий час звертали

увагу на сутність перекладу у вузькому значенні цього слова й нехтували означенням перекладача як визначальної особистості міжкультурних взаємодій. Поза увагою залишалася дієвість позамовних чинників, які надають особистості перекладача текстотворчого характеру, які впливають на його картину світу, формують мотиви й настанови.

Компаративістика, що також завдячує своїми здобутками праці перекладачів, концентрувалася, головним чином, на тематичних, сюжетних або стилістичних впливах чи подібностях між творами порівнюваних літератур і не ставила перед собою завдання розглянути ті контексти, які створювали базу для перекладацької діяльності.

Відокремлене дослідження вузьких мовознавчих, літературознавчих чи перекладознавчих проблем не наблизило нас до відповіді на важливі питання, без яких сутність перекладацької діяльності втрачається: як перекладач взаємодіє із суспільством і як корелює із суспільством перекладний твір. Адже художній переклад можна вважати таким, що виконав свою функцію, коли його прочитали й сприйняли читачі. А потуги перекладача виявилися затребуваними й ефективними, якщо результат його діяльності став явищем культурного життя країни реципієнта.

Тому перекладознавство 21-го століття прагне поєднати наукові пошуки різних дисциплін, розглядаючи переклад як феномен на перехресті культури, соціології, етнології, психології тощо. Сучасні перекладознавці, осмислюючи доцільність широкого розуміння перекладу, ведуть мову вже не стільки про переклад окремих текстів, скільки про трансфер культурних явищ, увесь комплекс «репрезентацій іншої культури» (Bachmann-Medick 1997, 17). Таке розуміння перекладу передбачає систематизацію соціокультурних (перед)умов перекладацтва, а також висвітлення ролі перекладача у взаємодії з іншими суб'єктами літературного й перекладацького поля в процесі посередництва між соціумами, культурами, літературами.

Питання виходу перекладного твору на іншомовний літературний ринок вітчизняне перекладознавство досі не зараховувало до своїх проблем, так само, як і проблеми співпраці перекладача з видавництвом, редактором та автором, без огляду на яку недоцільно аналізувати жоден опублікований останніми десятиліттями твір, бо ж саме вплив видавництва на кінцевий продукт перекладу зростає пропорційно до конкуренції.

Вивчення міжлітературних контактів з точки зору перекладознавства означає врахування – попри суто перекладацький доробок – соціальних функцій перекладачів як культурних посередників, адже часто саме вони забезпечують вихід перекладеної книги на іншомовний літературний ринок, виконуючи функцію менеджера й промоутера, докладаючи зусиль для знайомства широкого читачького загалу з іншою / інакшою країною та її духовними надбаннями. Така поліфункціональність характерна передусім для українсько-німецького перекладу.

Взаємодію особистості перекладача із суспільством в процесі репрезентації іншої культури ми розглянемо в контексті українсько-німецького перекладу від середини 19-го століття до середини другого десятиліття 21-го століття. Зазначимо, що для цих літературних взаємин характерна асиметричність: якщо для українськомовних реципієнтів німецькомовна література була традиційним об'єктом зацікавлення, то німецькомовна аудиторія виявляла характер вибіркової акту рецепції; в різні періоди ситуація змінювалася відповідно до суспільних умов. Дослідження цієї культурної асиметрії вписується в концепцію домінантних та периферійних мов і літератур, яку розвиває соціологія перекладу, маючи на увазі співвідношення літератур на глобальному перекладацькому полі. Позиціонування української літератури, як і української мови, серед інших літератур і мов світу на цьому полі залежить від політичної й культурної розстановки сил у світовому соціумі та від діяльності цілої низки гравців перекладацького поля.

Історія українсько-німецьких літературних контактів чітко доводить вагомість ролі перекладача й культурного посередника у взаєминах між країнами: особистість перекладача часто творила контекст і канон міжлітературних зв'язків і визначала певну епоху рецепції чужомовної літератури. Це стосується різних етапів міжкультурної взаємодії, у тім числі й періоду, коли носії рецепції знаходилися по різні боки «залізної завіси»; у цей період перекладачі були чи не єдиними міжкультурними посередниками.

Наявність художніх перекладів іншими мовами можна вважати одним зі стратегічних завдань держави, що прагне укріпитися на міжнародній арені. Більшість держав користується перекладом як механізмом поширення свого культурного поля та широко підтримує переклад своєї літератури; переклади з української впродовж досліджуваного періоду не мали такої державної підтримки, а тому саме перекладачі виконували й цю функцію.

У такому контексті доречно повторити слушну думку С. Засекіна щодо ролі перекладної літератури: «Переклад постає незримим мірилом зв'язків не лише між культурними спільнотами, а й інтегрованості та повноцінності літератури конкретного народу» (Засекін 2012, 6). Це твердження повною мірою стосується України та кореляції її інтегрованості в європейський культурний простір з рецепцією творів української літератури німецькомовною спільнотою.

Вітчизняні перекладознавці – О. Чередниченко, Р. Зорівчак, М. Стріха, М. Новікова – неодноразово наголошували на значенні українського перекладу для збереження та творення української нації, але українські дослідники набагато менше уваги звертали на творення образу України й української культури за кордоном, на широкий соціально-політичний контекст, у якому формувалися й працювали перекладачі з української, ті, які своїми перекладами та культурним посередництвом робили внесок у формування іміджу

нашої країни. Тож якщо українське перекладознавство має вагомий внесок у історію українського перекладу завдяки дослідженням Г. Кочура, М. Москаленка, Л. Коломієць, Т. Шмігера та ін., то історія українсько-німецького перекладу досі залишається фрагментарною. Найбільший внесок у її вивчення зробили своїми ґрунтовними дослідженнями Я. Погребенник та М. Зимомря, щоправда, їхні праці охоплюють, в основному, дорадянський та радянський періоди. Тому створення цілісної картини в історії українсько-німецького перекладу зберігає свою актуальність, адже, за влучним твердженням Р. Зорівчак, «теорія може успішно розвиватися лише тоді, коли вона має у своєму розпорядженні достатньо опрацьований величезний дослідчий матеріал діахронного характеру, а саме такий матеріал може, безперечно, забезпечити історію перекладної літератури» (Зорівчак 2005, 145).

Назріла необхідність поставити у центр уваги історії перекладу особистість перекладача як чинника міжлітературних взаємин і відновити справедливість, продемонструвавши вагомість тієї функції, котру виконують перекладачі для суспільства загалом та для українського суспільства – зокрема. Це сприятиме ліквідації білих прогалів в історії перекладу й розкриттю механізмів дії перекладу як міжкультурного інтенсифікатора на сучасному етапі.

Окрім того, недостатньо дослідженими залишаються суспільно-політичні й культурні аспекти діяльності перекладачів української літератури та готовність іншомовних соціокультурних спільнот сприймати цю діяльність. А саме це питання – як Україна, український народ і його культура бачаться в інших країнах, зокрема – в німецькомовному світі, виявилось за нинішніх умов, у час інформаційної війни, досить важливим. І роль перекладача, особистості, яка завдяки своїм знанням і компетенціям спроможна впливати на цю рецепцію, потребує уваги дослідників.

Сьогодні, коли питання іміджу нашої країни та її культури за кордоном стоїть досить гостро, коли українці переосмислюють

своє ставлення до питань ідентичності, варто звернути особливу увагу на культурних посередників, перекладачів та популяризаторів української літератури, які уможливають трансфер знань про Україну, створюють ланцюжки єднання між культурними просторами і нині долучаються до нелегкої діяльності з відновлення позицій української культури на ментальній карті Європи.

Стрижневим для нашого дослідження є трансфер української літератури у німецькомовні країни за останні півтора століття в широкому соціополітичному, культурному, науковому, особистісному контексті у взаємозв'язку з мовною особистістю перекладача та її детермінантами: біографією, геокультурним простором, соціальними функціями, оскільки ці чинники, на наше переконання, мають безпосередній вплив на заангажованість перекладача як культурного посередника, на його перекладацькі стратегії та на літературні взаємини.

Погляд на широке соціокультурне тло діяльності перекладачів у німецько-українському контексті дасть можливість поєднати перекладацьку персонологію з історією та соціологією перекладу, а також скориставшись дослідженнями з літературознавства і, зокрема, імагології, розширити горизонти перекладознавства як науки міждисциплінарних запитів.

РОЗДІЛ 1. РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ ПЕРЕКЛАДАЧА В МІЖКУЛЬТУРНОМУ ПОСЕРЕДНИЦТВІ

1.1. Шлях філології до вивчення особистості перекладача

Особистість перекладача стала об'єктом гуманітарних досліджень порівняно недавно, коли філологія – поряд з іншими науками – звернула увагу на особистісний аспект володіння мовою та продукування текстів, а центр ваги у дослідженнях поступово змістився на суб'єкт мовлення.

Ще у 80-і рр. німецька дослідниця Е. Новак, аналізуючи основні концепції мови 20-го століття у своїй роботі «Мова та індивідуальність», критикувала «неврахування» в них людського фактора (Nowak 1983, 12) (*тут і далі переклад наш – М.І.*), а її російська колега І. Кобозєва зазначала, що соціальні риси суб'єкта, які проявляються в його мовленнєвій поведінці, вивчені ще досить погано (Кобозєва, 1986, 12). За останні десятиліття лінгвістика і перекладознавство просунулися по цьому шляху лише незначною мірою.

Якщо оцінити останні 60-70 років, позначені активними розвідками та рефлексіями на тему художнього перекладу, то впадає в очі домінування спочатку тексто- та мовоцентричних підходів перекладознавців до аналізу перекладу та їхній, так би мовити, «об'єктивізм»: це був передусім аналіз тексту оригіналу та тексту перекладу з огляду на методи відтворення та досягнутої адекватності. Невдовзі активно почав розвиватися культурологічний аспект перекладознавства, а поворот у студіях назвали *cultural turn*. Якщо ж розглянути теоретичні проблеми, котрі ставили перед собою науковці, що вивчали власне переклад у вузькому значенні слова, то найчастіше вони торкалися таких аспектів:

- що відтворюється і має бути збереженим при перекладі: функціональні домінанти (А. Швейцер), план змісту (Л. Бархударов), предметна ситуація (Дж. Кетфорд), комунікативна цінність (Г. Єгер),

комунікативна мета / вплив на читача (Г. Вермеєр), стиль автора (С. Перепельотчикова, О. Рихло);

- методологія перекладознавчого аналізу оригіналу (К.-Г. Фрайганг, Г. Тіль), його підтекст (І. Гальперін) та багатоплановість (Р. Штольце, В. Вільсс), методологія аналізу перекладу (Л. Коломієць);
- вірність оригіналу / свобода перекладу (А. Швейцер, О. Фінкель, Л. Венуті);
- перекладність / неперекладність (Е. Кошмідер, В. Коллер, Р. Якобсон, С. Влахов, С. Флорін, В. Гак);
- еквівалентність, адекватність та адаптація при перекладі (Я. Рецкер, Л. Бархударов, Ю. Найда, Дж. Кетфорд, В. Коллер, В. Гак, Р. Якобсон, М. Вандрушка, Г. Мірам, В. Демецька);
- перекладацька класифікація та типологія вихідних текстів (А. Нойберт, К. Райс, Ю. Ванніков, А. Клас);
- фази / стадії процесу перекладу (Ю. Найда, О. Каде, А. Швейцер, С. Сироваткін);
- породження висловлювання в перекладі та моделювання процесу перекладу (А. Швейцер, Ю. Найда, В. Комісаров, І. Ревзін, В. Розенцвейг, П. Топор);
- методи / форми перекладу та трансформації (Ю. Найда, В. Комісаров, О. Каде, А. Швейцер, Л. Бархударов, Л. Коломієць, С. Фокін, К. Кузьміна, Л. Загородня, А. Дворніков);
- обмеження й вимоги до перекладу та оцінка перекладу (Т. Сейворі, Г. Турі, В. Вільсс, О. Ребрій);
- переклад як міжмовна (Г. Єгер, Л. Латишев) та міжкультурна комунікація (Д. Меркле, А. Попович, О. Чередниченко, А. Паславська, А. Пермінова);
- функції перекладу (К. Норд, А. Федоров, О. Каде, О. Кундзіч, О. Чередниченко, В. Радчук);
- перекладацькі компетенції (Р. Штольце, В. Комісаров, Л. Латишев, О. Чередниченко, Л. Черноватий);

- відтворення певних одиниць при перекладі (Р. Зорівчак, А. Гудманян, П. Содомора, Ю. Чала, А. Савенко, І. Ковальова, А. Пермінова, А. Білас, О. Сизова, Т. Качановська, М. Бережна, О. Кучма, М. Нечипоренко) та ін.

Цей перелік не повний, але він покликаний засвідчити: наявна значно більша кількість перекладознавців, які репрезентували мовоцентричні позиції, не ставлячи питання про особистість перекладача у центр дослідження. Звісно, непоодинокі з них вели мову про перекладача. До них належить німецький перекладознавець Ф. Пепке, який розглядає особистість перекладача крізь призму герменевтики, вбачаючи в ньому інстанцію, що керує процесом перекладу і приймає перекладацькі рішення (Paerске 1981, 112-119). Тезу про те, що процес перекладу є процесом прийняття рішень перекладачем, розвивав іще класик перекладознавства Ї. Леви, звертаючи увагу на ментальний бік перекладу. Дослідник вказував, що результат цього процесу прийняття рішень буде тим успішнішим, чим ширшою інформацією про вихідний текст та цільову мову володіє перекладач, а сам вибір лексичних чи вищих текстових елементів залежить як від об'єктивних (мовних), так і суб'єктивних чинників, серед яких основну роль відіграють структура пам'яті перекладача, його естетичні норми, а ще так звана «мінімакс-стратегія», що змушує перекладача інтуїтивно шукати можливості для максимально хорошого перекладу, водночас не витрачаючи на це великих зусиль (Levú 1967, 1171-1182). Такими міркуваннями науковець будує базу для визнання особистісних характеристик перекладача визначальними чинниками, які прямо і безпосередньо впливають на те, який вигляд матиме конкретний переклад.

Німецька дослідниця Р. Штольце, розглядаючи перекладацькі компетенції, осмислює поєднання рецептивної компетенції при розумінні оригіналу та мовної (ідіоматичної) і продуктивної компетенції при його відтворенні, інтерпретуючи життєвий досвід пере-

кладача як його фонові знання, необхідні для перекладу (Stolze 1982, 163–164). Ще ширше аналізує перекладацькі компетенції її колега В. Вільсс, але в обох науковців об'єктом дослідження є ці компетенції наче самі по собі, так що зрештою В. Вільсс визнає, що для нього роль самого перекладача у процесі формування перекладу залишається не до кінця зрозумілою. Він зазначає, що переклад є результатом лексичних, синтаксичних, текстуально-прагматичних замін початкової комбінації знаків, і при цьому вступають в силу комунікативні чинники впливу, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, причому роль суб'єктивних чинників зростає у випадку потреби нестандартних рішень (Wilss 1977, 284).

Література 20-го століття, починаючи від символізму й закінчуючи постмодернізмом, вимагає в основному нестандартних рішень у процесі перекладу. Тому саме чинники суб'єктивного характеру, які впливають на прийняття рішень сучасним перекладачем, постають вагомішими, ніж чинники об'єктивні.

Аналізуючи питання про доцільність перекладознавчих студій узагалі, В. Вільсс зазначає, що для дослідження можливостей та меж перекладу, а також критеріїв об'єктивної оцінки результатів перекладу серед іншого важливу роль відіграє особа перекладача, його культурне оточення та його знання щодо того, для кого, що і як він перекладає (Wilss 1999, 154–155). На запит, що був актуальним на кінець 20-го століття, дослідник дає імперативну відповідь: «Що сьогодні потребує перекладач? Це практичне «ноу-хау», духовну гнучкість, урівноважену комбінацію логічних міркувань та фантазії, навичок та креативності» (там само, 259). Натомість, як стверджує В. Набоков, перекладач мусить мати стільки ж або хоча б такого ж роду обдарування, як і в автора, ґрунтовно знати обидва народи та мови, а також суспільне тло слів, їхній ужиток, історичні та соціальні асоціації, розумітися на всіх нюансах авторського методу та манері письма; окрім цього – володіти здатністю до мімікрії, аби увійти в

роль автора та відобразити його мислення, спосіб висловлювання, поведінку (Навоков 2013, 648).

Російський мовознавець і дослідник перекладу А. Швейцер заважував, що комунікативні настанови перекладача впливають на те, що і скільки він внесе в текст художнього твору як на етапі читання та інтерпретації оригіналу, так і на етапі створення нового тексту мовою перекладу, і пов'язував це з вірністю перекладача певній культурній традиції, у тому числі – літературній та перекладацькій традиції, з його власним творчим та естетичним кредо, його зв'язком зі своєю епохою і, зрештою, тим конкретним завданням, яке він свідомо чи несвідомо ставить перед собою (Швейцер 1988, 172). Тобто особистість перекладача, за А. Швейцером, знаходить своє вираження в його комунікативних настановах, а зіткнення його настанов із настановами автора є одним із парадоксів перекладу, однією з найважчих його проблем. Аналізуючи переклади В. Жуковського, А. Швейцер принагідно торкається таких особистісних характеристик перекладача, як його естетичні та етичні погляди, релігійно-філософські позиції, його темперамент (там само, 173), що, хоча й має серйозний вплив на прийняття перекладацьких рішень, ще й досі залишається поза увагою перекладознавців.

Радянські лінгвісти прагнули не стільки дослідити якість перекладу, як оцінити перекладацькі тактики. Так, В. Виноградов вважав, що індивідуальні риси стилю, які вносять у переклад перекладач, небажані, але неминучі (Виноградов В.С. 1978, 66), а А. Федоров був переконаним, що об'єктивність перекладу і сильна індивідуальність перекладача не тільки сумісні, але й передбачають одна одну (Федоров, 1983, 326).

Важливим внеском у, з одного боку, надто текстоцентричну, а з іншого боку, надто узагальнену теорію перекладу внесла скопос-теорія, представники якої вказували на потребу розглядати діяльність перекладача з точки зору практики перекладу в соціаль-

ному та професійному оточенні, на визначальну роль при перекладі конкретної комунікативної ситуації та «замовника» перекладу, а також на те, що функція перекладу не визначається самим текстом, а лише метою міжкультурної комунікації, і, відповідно, сприйняття тексту перекладачем також детермінується потребами, цілями та очікуваннями ініціатора та реципієнта перекладу. Ці очікування визначаються ситуацією, у якій сприймається текст, освітнім та культурним рівнем реципієнта, його знаннями про світ (Nord 1988, 7-20). Такі уявлення довгий час ігнорувалися чи редукувалися класичним лінгвоцентричним перекладознавством, і соціальний складник роботи перекладача не брався до уваги, а його діяльність розглядалася радше з теоретичної точки зору.

У висновках до своєї дисертаційної роботи А. Тіппнер висловлює думку про те, що досі сам перекладач перебував у тіні досліджень гуманітаріїв: «Прийшов час, коли об'єктом повинні стати фігура та практична робота посередника – перекладача, і завданням науковців є вивести особистість перекладача на передній план вивчення та висвітлити його внесок у посередництво між культурами» (Tippner 1997, 212). Ця думка впліталася в так званий «культурний поворот» (cultural turn), який розпочався в гуманітаристиці в 90-і роки і відповідно до якого переклад почали розглядати не як відтворення текстів, а як відтворення культури: «Не слово і не текст, а культура стає операційною одиницею перекладу», – писали розробники культурного повороту С. Баснетт та А. Лефевр (Bassnett 1990, 8).

З позицій культурного повороту діяльність перекладача усвідомлюється як взаємодія культурних та соціальних практик, суб'єктивна за суттю, але детермінована об'єктивними умовами культурно-соціального простору: вимогами домінуючого літературного канону, очікуванням соціуму, особливостями національно-культурної системи. Але навіть у межах культурологічного спрямування перекладознавства на поверхню впливали міркування

про соціальну, політичну та ідеологічну детермінанту перекладу, оскільки переклад виконує передусім соціальну функцію, яку «суспільство покладає на цей вид діяльності, на перекладачів і продукт цієї діяльності», і ця діяльність мусить виконуватися відповідно до певних суспільних вимог і уявлень (Toury 1978, 83). Отже, перекладач все ж потрапляв у орбіту досліджень, і навіть ставав її центром, але все ще знеособлено, адже йшлося в першу чергу про узагальнене розуміння процесів його діяльності у взаємозв'язку з нормами перекладу та нормами національної культури.

Особистість письменника-перекладача неодноразово опинялася в центрі уваги М. Зерова, який подав портрети П. Куліша, М. Старицького, В. Брюсова, розглядаючи, окрім аналізу власне перекладів, обставини формування особистості перекладачів на тлі загальної літературної та історичної ситуації. На жаль, такий підхід до дослідження індивідуальності перекладачів не знайшов широкого продовження в перекладознавчих працях наступних поколінь філологів, які концентрувалися передусім на мовних особливостях перекладів.

Поступовий поворот від лінгвоцентричних досліджень до антропоцентричних все ж зумовив інтерес вітчизняних перекладознавців до особистості перекладача. Так, наприклад, А. Науменко, розмірковуючи про індивідуальний стиль перекладача, має на увазі значно ширший обсяг цього поняття, ніж традиційне розуміння стилю; він аналізує філософський, індивідуальний та професійний компоненти стилю перекладача, вказуючи на індивідуальне сприйняття та інтерпретацію оригіналу перекладачем залежно від національної, соціальної, історичної, психологічної, виховної, освітньої, досвідної, вікової та іншої іпостасі, а також від особистих звичок, «лінгвістичних пристрастей» на всіх мовних рівнях (Науменко 2010).

Значний внесок у дослідження індивідуальності перекладача загалом та українських перекладачів – зокрема зробила М. Нови-

кова у праці «Прекрасен наш союз» (1986), а також у статтях про Г. Кочура (див.: Новикова 1991; 2000). Саме вона, розвиваючи інтерпретативну теорію художнього перекладу, відзначала, що «інтерпретація особистісна, але особистість перекладача не на самій собі замкнена [...] Її тримають корені, вона росте з рідної культури» (Новикова 1986, 52). Взаємовпливи між культурою, перекладачем та українським суспільством виступають на передній план в роботах українських дослідників останнього часу. Автори низки робіт такого спрямування розглядають перекладацьку діяльність І. Франка (напр., Тетеріна, 2007), Лесі Українки (Тарасинська 2008), М. Лукаша (Дворніков 2013), Г. Кочура (Зорівчак 1997; 1998; 2008 а; Чередниченко 2009)¹, В. Коптілова (Одрехівська 2009), концентруючись на націєтворчій місії українського перекладу. До робіт сучасної вітчизняної науки, які ставлять у центр уваги саме особистість перекладача, віднесемо дисертації «Новаторство Миколи Лукаша в історії українського художнього перекладу» (Савчин 2006), «Перекладацький метод Віри Річ як інтерпретатора української художньої літератури» (Косів 2006), «Остап Грицай – письменник, літературний критик, перекладач» (Прима 2000), «Михайло Павлик – літературний критик і перекладач» (Приймак 2002), книгу «Пилип Морачевський – поет, драматург, перекладач» (Самойленко 1999), «Перекладацький метод Анатолія Онишка» (Мазур 2011 а), деякі дослідники висвітлюють перекладацтво як одну з граней творчих особистостей письменників (напр., Юрова 2007) та ін. Послідовно працює над дослідженням портретів українських перекладачів Л. Коломієць, звертаючи особливу увагу на особистості 20-30-их років (Коломієць 2000, 2005, 2011, 2013).

Що стосується перекладачів з української, які працювали для німецькомовної аудиторії, то досліджень набагато менше: до таких робіт належать дисертації М. Зимомрі, у яких автор висвітлює

¹ див. також Матеріали Міжнар. наук. конф. «Григорій Кочур і український переклад» (2004)

українсько-німецький переклад від першовитоків і до 70-их років, зупиняючись на здобутках окремих перекладачів (Symonija 1972; Зимомря 1984), Я. Лопушанського та О. Матвіїшин, в яких знаходимо матеріал про українсько-німецьких перекладачів початку 20-го ст. О. Грицяя, В. Горошовського, О. Кобилянську та ін. (Лопушанський 2000; Матвіїшин 2011) (детальніше див. 1.3.4). Усе ж дослідники в більшості названих робіт розглядають переклад або з літературознавчої точки зору, або ж концентруються на методах перекладу, часто залишаючи поза увагою інші контексти особистості перекладача – соціальний, психологічний, біографічний. А ці аспекти мають, на нашу думку, вагомий вплив як на мовну маніфестацію перекладу, так і на виконання перекладачем ролі міжлітературного посередника.

У зарубіжному перекладознавстві аспекти роботи літературних перекладачів висвітлено в монографії «Автопортрети» К. Лаубер, яка стосується німецьких перекладачів із французької (Lauber 1996). У ній наведено біографічні дані про навчання та робочі мови перекладачів, про їхні книги, але немає жодного аналізу взаємозв'язків між біографією та діяльністю особистості, соціальними умовами її праці чи висновків про рефлексію нею своєї соціальної чи мистецької ролі. У рамках дослідницького проекту з літературного перекладу, що проводився в університеті міста Геттінген, вийшла книга про німецького письменника й перекладача 19-го століття А. Штротдманна «Перекладач між різними мовами та культурами», у якій подано біографічно-літературний вступ та проаналізовано індивідуальний стиль автора при перекладі з різних мов. Але й у цій роботі не здійснено аналізу особистості у взаємозв'язку з літературною полісистемою та соціумом (див.: Hulpke 1994).

Заслуговують на увагу матеріали виставки «Целан як перекладач», зорганізованої Національним музеєм Шіллера в німецькому місті Марбах (Fremde Nähe 1997), які висвітлили результати роботи

колективу целанознавців. Вони дали поштовх до подальших досліджень, що вилилися в досить ґрунтовні студії перекладацької поетики німецького письменника й перекладача (Pennone-Autze 2007; Рихло 2005, 214-540).

У цьому контексті позитивно слід оцінити кроки соціологів перекладу Н. Бахляйтнера та М. Вольф, які, зібравши статистичний матеріал про німецькомовний ринок та його перекладачів, подали у своїй збірці наукових статей інтерв'ю з перекладачами-письменниками Е. Єлінек, І. Ракузою, Е. Гаклем, в яких вони розповідають про свою перекладацьку діяльність (Bachleitner 2010). Примітний факт: в німецькомовному середовищі інтерес до особистості перекладача проявляється поки що лише тоді, коли перекладач є митцем чи письменником. Роль перекладача в еволюції людства проаналізовано у збірці «Translators through History» (Deliste 1995), але й тут художній переклад не перебуває у фокусі уваги. Роль перекладачів як міжкультурних посередників у історії Іспанії розглянув Е. Пім (Pym 2000), а на англо-американському літературному ринку – А. Лефевр (Lefevere 1992).

Аналіз досліджуваного матеріалу дає можливість виокремити такі основні питання, які висвітлювалися в працях, присвячених літературним перекладачам: методологія перекладу; індивідуальний стиль; біографія та перекладені твори; письменник як перекладач; роль перекладача для (української) літератури. Дослідження, які ставили б у центр уваги особистість перекладача, пов'язуючи її з еволюцією українсько-німецького перекладу, відсутні.

1.2. Мовна особистість перекладача як інтердисциплінарна категорія

Перекладач як суб'єкт мовленнєвої діяльності має цілу низку характеристик: мовних, соціальних, світоглядних, психологічних, вони взаємодіють між собою та впливають одна на одну.

Відомий французький лінгвіст К. Ажеж у книзі «Людина, яка говорить: внесок лінгвістики в гуманітарні науки» вводить поняття «виразник психосоціальний», маючи на увазі мовця в усіх його психологічних та соціальних аспектах. Модель такого виразника мовознавець будує на діалектичній взаємодії двох сфер: 1) сфери підкорення користувача мові та 2) сфери свободи, мовної ініціативи користувача. Перша сфера включає саму систему мови, умови спілкування та низку постійних чинників, таких як «біолект» (вік та стать), соціолект (суспільний стан, професійна належність, освіта, місце народження, спосіб життя), «символолект» (ставлення до мови), «етнолект» та «політоколект». Друга сфера ґрунтується на варіативності мови та її здатності до еволюційних змін унаслідок як несвідомої колективної, так і свідомої індивідуальної творчості (Ажеж 2003, 240–241). Соціолект та, насамперед, символлект і політоколект перебувають на межі цих двох сфер і за умови сильної (у тому числі і творчої) мовної особистості переходять у сферу свободи, де мовець здатен виходити за межі диктату мови як системи. Це можна спостерігати в мовленні сучасних письменників (і ширше – митців), журналістів, політиків, які досить вільно користуються мовою, ініціюючи, наприклад, уживання новотворів і впливаючи в такий спосіб через засоби масової інформації на мову певних прошарків суспільства. Подібна тенденція простежується також у мовленні видатних перекладачів (М. Лукаш, І. Костецький, Ю. Шкробинець) сфера свободи яких у перекладах (у мовленнево-му значенні) набагато ширша, ніж сфера свободи інших перекладачів.

Міркування К. Ажежа мають безпосередній стосунок до питання, яке ми ставимо перед собою, – виявити вплив різноманітних чинників на особистість перекладача, яка, у свою чергу, впливатиме на продукт перекладу. Ми дотримуємося думки, влучно висловленої М. Новиковою, що майстерність перекладача – «це категорія особиста та особистісна» (Новикова 1986, 4). Тому вважаємо за

доцільне детальніше розглянути саме особистісний контекст перекладацької діяльності, котрий проявляється в мовній особистості перекладача. Якраз у цьому феномені можуть знайти точки перетину ті теорії, про які говорилося вище. Соціо- та психолінгвістика, літературознавство і, особливо, компаративістика, культурологія, когнітивістика та герменевтика – ось далеко не повний перелік наук, які виявляються задіяними в дослідженні мовної особистості перекладача як суб'єкта міжкультурного посередництва.

Поняття мовної особистості ввів у філологію В. Виноградов (1930), а розвинув Ю. Караулов, запропонувавши її структуру в лінгво-прагматичному ракурсі. Ю. Караулов розглядає поняття «мовної особистості» як стрижневе і визначальне, навколо якого розгортається обговорення найцікавіших проблем загального мовознавства, і тлумачить її як «сукупність здібностей і характеристик людини, які зумовлюють створення та сприйняття нею мовленнєвих творів (текстів), котрі розрізняються за а) ступенем структурно-мовної складності, б) глибиною та точністю відображення дійсності, в) певною цільовою спрямованістю» (Караулов 1989, 3), а також як «будь-якого носія тієї чи іншої мови, охарактеризованого на основі аналізу породжених ним текстів з погляду використання в цих текстах системних засобів даної мови для відображення бачення ним навколишньої дійсності (картини світу) і для досягнення певних цілей у цьому світі (Караулов 1998, 671).

Послідовники вченого Г. Богін, І. Прожогіна, В. Маслова, В. Наумов, Л. Іванова, І. Синиця, С. Воркачев та інші, розробляючи цю теорію в різних аспектах та досліджуючи російські мовні особистості, вносили доповнення до висновків свого попередника: запропоновано розрізнити мовну, мовленнєву і комунікативну особистість (Красных 2003, 50-51), стандартну та нестандартну мовну особистість (Нерознак 1996, 96-112-116), введено поняття «модельної особистості» (Карасик 2003, 30; Богин 1984). На основі міркувань Ю. Караулова поступово розвинулася лінгвістична

персоналогія, яку як науку визначив у 90-их роках В. Нерознак (Нерознак 1996, 112-116) і яка в основному займається аналізом відомих – «нестандартних» мовних особистостей – політиків чи письменників, а також літературних героїв. Більшість сучасних досліджень мовної особистості активно проводяться в Росії, відповідно, детально вивчається російська мовна особистість. Серед досліджень, що виходять за межі аналізу російської мовної особистості, виокремимо дисертацію Т. Ішкової «Концепт мовної особистості в англійській мові у зіставленні з російською (на прикладі аналізу варіантів перекладів п'єси Б. Шоу «Пігмаліон»)», у якій авторка характеризує мовну особистість одного з персонажів в англійському оригіналі та в російських перекладах. Таке порівняння дає змогу виявити цілу низку особливостей мовної особистості як у плані її формування, так і в лінгвокультурному аспекті. Особливо цікавими для нас є міркування дослідниці стосовно «чужофонної» мовної особистості та встановлення факту наявності суттєвих відмінностей у її відтворенні різними російськими перекладачами, що свідчить про вплив «чужофонної» мовної особистості перекладача на адаптацію чужомовного матеріалу до своєї мовнокультурної аудиторії (Ишкова 2002).

Українські мовознавці також розробляють поняття мовної особистості. Вагомими в цьому плані є праці, які оглядають поняття та теорії мовної особистості (Гнатюк 2003 а, Голубовська 2008, Голик 2013), монографія, присвячена мовному феномену Г. Сковороди (Гнатюк 2010), у якій висвітлено мовну свідомість і мовну практику українського мислителя в контексті староукраїнської книжної традиції, дисертація про мовну особистість П. Куліша (Должикова 2003), розвідки про дво- і кількомовну особистість (Гнатюк 2003 б), про мовну особистість Бориса Антоненка-Давидовича в українознавчому вимірі (Касян 2007), мовний портрет Яра Славутича (Сологуб 1999), про особистість І. Малковича (Тригубишин 2012), О. Потебні (Радзівська 2005), У. Самчука (Стецій 2003). Питання

мовної особистості аналізуються під різними кутами зору, так, наприклад, мовну особистість українського письменника проаналізовано в книзі «Комунікативна компетенція Івана Франка: міжкультурні, інтерперсональні, риторичні виміри» (Космеда 2006); питаннями формування мовної особистості займається й вітчизняна педагогіка (див., наприклад: Махінов 2013).

Перекладознавство також почало використовувати поняття мовної особистості завдяки роботам російських мовознавців, у першу чергу – психолінгвістів та когнітивістів. Нас цікавить мовна особистість перекладача художньої літератури, яка має низку суттєвих відмінностей від традиційної одномовної особистості, що її розглядав Ю. Караулов. Історія дослідження мовної особистості перекладача ще досить молода і розпочинається в XXI столітті, хоча, як зазначалося вище, мовознавці та перекладознавці вивчали окремі аспекти діяльності, особистості, методи та стратегії перекладачів.

Російський філолог Л. Долбунова розглядає мовну особистість перекладача з точки зору міжкультурної комунікації (Долбунова 2002), її колега А. Бушев наголошує на розширенні обов'язкових компетенцій полікультурної мовної особистості сучасного професійного перекладача (Бушев 2010), С. Серебрякова висловлює думку про можливість формування мовної особистості майбутнього перекладача завдяки активізації його лінгвокогнітивного потенціалу у вищому навчальному закладі (Серебрякова 2008). Серед ідей Л. Кушніної про мовну особистість перекладача особливої уваги заслуговує думка про те, що будь-який якісний переклад характеризується «прирощенням» змісту, яке з'являється внаслідок творчих потенцій картини світу перекладача, і саме в цьому полягає синергетичний ефект процесу перекладу (Кушніна 2010, 74). Водночас науковець висловлює думку, що «сприйняття світу перекладача формується ним самим, він свідомо формує свою перекладацьку картину світу, а з іншого боку, усвідомлення цієї перекладацької картини світу надає його діяльності творчого характеру»

(там само). Погоджуючись із ідеєю дослідниці про «прирощення» змісту перекладачем, ми піддаємо сумніву твердження про свідоме формування перекладачем власної перекладацької картини світу. На нашу думку, якраз найбільший вплив на формування мовної особистості, у тому числі мовної особистості перекладача, чинять зовнішні обставини. Це стосується як вербального рівня – якою мовою говорить найближче оточення, батьки, школа, друзі, так і когнітивного – яка картина світу домінує в суспільстві навколо. Але найбільше зовнішні обставини впливають на прагматичний рівень мовної особистості – психологічні емоції, настанови та мотиви перекладацької діяльності.

Серед робіт, які вивчають мовну особистість перекладача художньої літератури, важливе місце посідає дисертаційне дослідження О. Шевченко, присвячене мовній особистості перекладача Б. Заходера (Шевченко 2005), в якій авторка виокремила мовну особистість перекладача як особливий вид мовної особистості, визначила співвідношення між мовною особистістю перекладача та іншими типами мовних особистостей, наведеними в науковій літературі, описала екстралінгвістичні чинники, які впливають на генезу мовної особистості перекладача, подала класифікацію елементів мовної особистості перекладача Б. Заходера, увівши поняття «зони особливої креативності» у структурі мовної особистості останнього.

Досліджень мовної особистості українського перекладача, як і перекладача в українсько-німецькому контексті, поки що немає, хоча, як зазначалося вище, вітчизняні перекладознавці активно вивчають творчі методи чи індивідуальний стиль відомих українських перекладачів, зокрема мову їхніх перекладів, відтворення ними тих чи інших мовностилістичних засобів тощо. Це стосується передусім доробку І. Франка, М. Лукаша, М. Кочура, В. Стуса.

Серед питань, які почали піднімати українські перекладознавці у зв'язку із дослідженням мовної особистості перекладача, поки що

можемо назвати лише такі: чинники, котрі впливають на формування та самореалізацію мовної особистості перекладача, креативність мовної особистості перекладача та її мовна маніфестація. Серед такого роду досліджень назвемо розвідку «Прояви мовної особистості перекладача при відтворенні тропеїчних засобів» (Бідна 2010) та статтю про творчу особистість перекладача у світлі теорії контекстів (Мазур 2011 б), у якій авторка висвітлює систему контекстів, релевантних для комплексного вивчення цієї особистості. Усі ці контексти як динамічну сукупність об'єктивних елементів реальної дійсності та суб'єктивних елементів творчої особистості дослідниця поділяє на контексти особистості (біографічний та професійний з усім досвідом, навичками, морально-етичними нормами, запитами та настановами), культури (мистецький, світоглядний, етнічний, релігійний, а також контекст певної мовної ситуації) і контекст реальної дійсності (політичний, економічний, соціальний та історичний) (Мазур 2011 б, 65-71). Такий комплексний підхід дозволяє перекладознавству наблизитися до розуміння творчого підґрунтя діяльності перекладача, яке важко піддається об'єктивізації, але дослідити його формування емпіричним шляхом, очевидно, можливо.

Останнім часом з'являються цікаві дослідження психолінгвістів, котрі намагаються розкрити систему відношень між особистістю та породжуваними нею текстами, долаючи межі між традиційною лінгвістикою як наукою про систему мови та лінгвістикою тексту як фактично наукою про результат мовлення, або іншими словами – про зреалізоване використання системи мови в певному місці, у певний час, певним автором чи перекладачем для певної аудиторії. Те, що ключовим аспектом серед цієї низки чинників є автор, не викликає сумнівів, бо саме він живе в певний час у певному місці та має намір, донести до певної – ним же обраної – аудиторії, свої думки, емоції, настанови тощо. Відповідно, за кожним оригінальним текстом стоїть передусім мовна особистість автора, а за текс-

том перекладу – особистість перекладача, котра накладається на особистість автора.

Одна з провідних українських психолінгвістів Л. Засекіна визначає мовну особистість як «сукупність пізнавальних, емоційних та мотиваційних властивостей, що забезпечують мовну компетенцію людини як носія певного національно-культурного простору» (Засекіна 2007). У розумінні Л. Засекіної мовною особистістю є лише суб'єкт, мова якого якнайповніше відтворює культурну спадщину свого народу, що проявляється у вербальних і позалінгвальних елементах комунікації, мовних стереотипах тощо. Дослідниця розширює поняття мовної особистості, розмірковуючи про мовленнєві особистості конкретної людини в умовах полілінгвального спілкування, яке створює якнайповніші умови і контексти самореалізації мовної особистості (там само). На наш погляд, кожен індивід є мовною (мовленнєвою) особистістю, інша справа, яка мета вивчення цієї мовної особистості. Так, до сфери психолінгвістичних питань щодо мовної особистості можна віднести такі: а) кореляція типу характеру перекладача з його перекладацькою поведінкою; б) вплив соціотипу перекладача на його перекладацькі рішення; в) взаємозв'язок національно-культурної належності перекладача зі стратегіями перекладу, яким той чи інший перекладач надає перевагу в різних комунікативних ситуаціях; г) залежність стратегій реценції першотвору та стратегій мовлення при перекладі від когнітивного типу перекладача тощо.

Когнітивістика розглядає поняття мовної особистості в контексті поняття мовної свідомості, яке, хоч і тлумачиться по-різному, але активно входить до сфери наукових інтересів філології. Серед визначень мовної свідомості наведемо дефініцію О. Лурії, який вважав мовну свідомість «активним вербальним вираженням у внутрішньому світі світу зовнішнього» (Лурия 1998, 24) та думку Г. Яворської: «Мовна свідомість постає як сукупність культурно й

соціально зумовлених установок щодо мови, які відбивають колективні ціннісні орієнтації» (Яворська 2000, 145). Для перекладознавства важливими є ідеї І. Привалової про етноцентричну природу мовної свідомості, особливо, якщо йдеться про міжкультурне спілкування. Дослідниця вводить поняття етнолінгвокультурної свідомості, співвіднесене з особливостями національної культури і національної психології, що проявляється як у суспільній, так і в індивідуальній формах (Привалова 2005).

Те, що перекладач бачить світ крізь призму своєї рідної мови, можемо виснувати з теорії «лінгвістичної відносності» Е. Сепіра й Б. Уорфа: дослідники наполягали на обумовленості відмінностей між культурами розходженням між мовами (Сепир 1993). Цю характеристику особистості перекладача можна досліджувати у ракурсі лінгвокультурології, виявляючи вплив рідної культури та другої (чи й третьої) засвоєної культури на мовну маніфестацію перекладача.

Якщо відштовхуватися від ідей А. Вежбицької щодо мовної свідомості, у якій виокремлюються поверхневі та глибинні рівні (Wierzbicka 1995, 103 – 155), то, напевне, під час аналізу творчого доробку перекладача можна простежити, як ці глибинні рівні піднімаються на поверхню завдяки активній пізнавальній роботі над текстом оригіналу й маніфестуються в мові перекладу. А оскільки перекладач є частіше представником тієї національно-культурної спільноти, для якої він здійснює переклад, то його мовна свідомість відображає мовну картину світу цієї спільноти і відрізняється від мовної картини світу автора оригіналу. Тому, з одного боку, дослідження мовної картини світу перекладача напряму пов'язане з проблематикою мовної особистості, а з іншого боку, накладання цих картин світу в білінгвальної мовної особистості ускладнює аналіз. Якщо дослідити картину світу на основі текстів, продукованих автором оригіналу, можна, то говорити про картину світу перекладача лише на основі аналізу його перекладів вважаємо

надто суб'єктивною справою, хоча, в разі дослідження широкого контексту його діяльності, – можливою.

З перспективи когнітивістики видається цікавим дослідження впливу певних ознак мовної особистості перекладача на процеси рецепції оригіналу та процеси перекодування, а також формальних показників, які б свідчили про творче або стандартне мислення певної мовної особистості перекладача, про креативну мовну свідомість, яку можна відшукати у виконаних перекладах. У цьому зв'язку добрим підґрунтям може слугувати монографія О. Ребрія, у якій розглянуто творчість у перекладі в усіх її виявах (Ребрій 2012 а).

Водночас варто наголосити: мовна особистість формується все життя, тому загальна освіта, постійне збагачення своєї мови завдяки читанню та вивченню мов, прагнення до розширення кругозору і самовдосконалення – це саме ті обов'язкові вимоги, які кожен перекладач повинен ставити перед собою. Недаремно письменники й висококласні перекладачі ніколи не задовольняються першою версією твору чи перекладу, що можна іноді простежити на прикладі кількох видань того самого (перекладеного) твору.

Філософи та соціологи аналізують мовну особистість як суб'єкт суспільних відносин, у тому числі з боку впливу на неї та на її соціально-культурну діяльність мовної культури національно-соціальної групи, до якої належить ця особистість. Безперечно, мовна культура особистості залежить від соціального статусу й ролі цієї особистості в суспільстві, а з іншого боку, саме мова формує і визначає соціальне існування цієї особистості (Боринштейн 2001, 49), а якщо говорити про перекладача, то мова визначає можливості його самореалізації, тобто його соціальної значущості.

З погляду соціології Є. Боринштейн визначає мовну особистість як систему, яка виникає в суспільстві і розвивається, ґрунтуючись на здатності вираження і закріплення соціальних відносин і взаємодій, як умову і продукт культури (Боринштейн 2004, 65). У своїй праці він розглядає, як саме характер освоєння мовної культури

впливає на особистісні та соціальні якості людини й виокремлює якості мовної особистості.

Міркуючи про поняття мовної особистості, запропоноване Ю. Карауловим, ми приходимо до розуміння недостатності його теорії для висвітлення мовної особистості перекладача, оскільки, як ми вже зауважували, російський учений глибоко аналізував в основному одномовну особистість, а перекладач є, як мінімум, особистістю двомовною, у сучасному ж світі частіше – полілінгвокультурною. Відповідно, він поєднує як мінімум дві різні мовні системи й дві картини світу. Російські мовознавці відносять мовну особистість перекладача до «елітарного типу мовної культури» (Тарнаєва 2008, 67) чи до «елітарних мовних особистостей» (Кушнина 2010, 71), оскільки він може продукувати тексти різних стилів двома мовами. Такий підхід не здається нам перспективним, оскільки на сучасному етапі розвитку суспільства досить багато індивідів різних соціальних груп та геокультурних просторів є двомовними. Окрім того, межові геокультурні ареали були багатомовними протягом сотень років, на цих багатокультурних теренах проживали дво- та кількомовні мешканці, які могли виконувати й виконували функції перекладачів спонтанно чи заради поставленої мети. У лінгвістиці на позначення двомовності та двокультурності увійшли у вжиток терміни «вторинна мовна особистість» (І.Халєєва) чи «представник третьої (перехідної) культури» (Ф. Кесмір). Оскільки ці терміни не завжди доречні для характеристики мовних особистостей українсько-німецького перекладацького поля, користуватимемося традиційними термінами «білінгв» чи «двомовна особистість». Під дво- чи кількомовною особистістю ми розуміємо, як слушно зауважила Л. Гнатюк, особистість, яка «поєднує два чи кілька вербально-семантичних рівні, дві чи кілька мовних картин світу», тобто «володіє різними мовними системами, різними мовними кодами, а не вживає хаотичну суміш двох мов», як це трапляється у «макаронічних»

мовців (Гнатюк 2010, 36). Оскільки мовознавці досі не дійшли спільної думки про те, кого можна вважати білінгвом, скористаємося найбільш поширеними уявленнями про координативний та субординативний білінгвізм. Перший термін означає більш-менш однакове володіння індивідом двома мовами, хоча в реальному житті такі випадки трапляються дуже рідко, бо зазвичай одна мова домінує над іншою. Сучасні дослідники вважають, що при координативному білінгвізмі дві різні мовні системи використовуються мовцем у різних ситуаціях і між ними встановлюються певні відповідності (Мова і мовознавство 2007, 44). При субординативному білінгвізмі мовець володіє двома кодами неоднаковою мірою, при цьому один код є провідним, що призводить до значного тиску однієї мовної системи на іншу. Причиною цього є те, що мовна ситуація в суспільстві здебільшого сприяє використанню однієї мови за рахунок іншої (там само).

Мова, яку індивід засвоїв переважно від батьків у сенситивному періоді (до 7-8 років) завдяки постійно наявному мовному середовищу, вважається рідною. Вона пов'язана із самоідентифікацією цього індивіда й використовується позасвідомо. Якщо в цей же період дитина засвоїла й іншу мову, але вживала її рідше / в нестійкому середовищі, то таку мову можна вважати другою (Жаботинська 2014). Мова, засвоєна пізніше, укорінена в епізодичному мовному середовищі, вважається іноземною (там само), хоча індивід може досягнути такого рівня володіння нею, який досягає рівня носія мови. Але вивчена мова вживається свідомо і є частіше мовою для певних сфер використання. У перекладача – мовою, яку він застосовує у своїй професійній діяльності.

Відповідно до сучасних досліджень явища двомовності жоден білінгв не може володіти двома мовами досконало й абсолютно однаково, його виражальна здатність залежить від того, яку функцію виконує певна мова в мовця, як інтенсивно вона вживається, який має престиж і як ставиться до неї сам мовець з точки зору

афективних проявів чи етнічної свідомості (див. Namers 2000, 17-20, 112-121, 277-282).

Більшість перекладачів художньої літератури є білінгами субординативного типу, але аналіз еволюції українсько-німецького перекладу виявляє подальші особливості цієї двомовності. Окрім того, ми вважаємо, що субординативна дво- чи кількомовність перекладача не означає одночасної дво- чи полікультурності, а отже, (однакового) володіння двома чи більше мовними картинами світу. Перекладач може перекладати зі словником з кількох мов, як це робили українські майстри перекладу, але про його занурення в іншу (етнічну) мовну свідомість можна говорити лише умовно. Питання такого типу українськими мовознавцями і перекладознавцями ще не піднімалися, тому наше дослідження є певним внеском у розробку цієї проблеми.

Постановка питання про мовну особистість перекладача відкриває цілу низку мовознавчих, соціо- та психолінгвістичних, культурологічних проблем, котрі не отримали свого висвітлення в діахронічних студіях, і тому є перспективними та актуальними для українського перекладознавства.

У нашому дослідженні ми розглядаємо мовну особистість перекладача художньої літератури й розуміємо її доволі широко: як дво- чи кількомовного індивіда, розглянутого в сукупності його професійної – перекладацької – діяльності, спрямованої на трансфер літератури, його мовних здібностей та мовної поведінки, що зумовлені його біографією, соціокультурними, національними, історичними, політичними, психологічними умовами формування, розвитку й функціонування цієї особистості в ролі міжкультурного посередника, які проявляються в його перекладацьких здатностях, індивідуальному стилі, мовних та позамовних пріоритетах, системі цінностей, мотивах та формах діяльності, настановах тощо. Оскільки для висвітлення мовної особистості перекладача недостатньо лише аналізу «породжених ним текстів з огляду на використання в

цих текстах системних засобів даної мови для відображення бачення ним навколишньої дійсності і для досягнення певних цілей у цьому світі», як це пропонує робити Ю. Караулов для характеристики мовної особистості, наприклад, авторів оригінальних творів, то ми пропонуємо залучати для цієї мети увесь комплекс мовленнєвої продукції перекладача, у тому числі його вступні статті, літературно-критичні матеріали, листи, інтерв'ю тощо.

1.2.1. Структура мовної особистості перекладача

Незважаючи на численні модифікації послідовників Ю. Караулова, філологія активно користується запропонованою вченим трирівневою схемою мовної особистості: 1) вербально-семантичний рівень, який передбачає володіння певною мовою; 2) когнітивний рівень, одиницями якого є поняття, ідеї, концепти, що складаються в кожній мовній особистості в картину світу і відображають її систему цінностей; 3) прагматичний рівень, який охоплює цілі, мотиви, інтереси, настанови та інтенціональності (Караулов 1987, 4).

Українська дослідниця-психолінгвіст Л. Засекіна подає структуру мовної особистості, яка дещо відрізняється від концепції Ю. Караулова:

1. Когнітивний компонент: мовна здатність, мовні здібності, мовні знання, мовні стратегії, мовна компетентність, мовна картина світу;
2. Емоційний компонент: біологічні емоції, соціальні емоції, власне психологічні емоції;
3. Мотиваційний компонент: мовні цілі, мовні мотиви, мовні настанови, мовна інтенціональність (Засекіна 2007).

Як бачимо, вона поєднує у першому – когнітивному – компоненті мовні здатності, здібності, знання, стратегії, компетентність із мовною картиною світу і вводить емоційний компонент, який виражає біологічні, соціальні та психологічні емоції. Третій, моти-

ваційний, компонент більш-менш відповідає прагматичному рівню Ю. Караулова і представлений мовними цілями, мотивами, настановами та інтенціональністю. Ідея про емоційний компонент видається нам досить плідною, оскільки він відповідає за емоційне ставлення людини до мовної реальності, до особливостей функціонування мови, включаючи не тільки задоволення чи незадоволення мовної потреби організму (біологічні емоції), але й оцінку мовних дій соціального оточення, відповідно – ступінь задоволення чи незадоволення цими діями (соціальні емоції), а також і, що найважливіше, – оцінювання власної особистості як носія мови і культури певного національного середовища в процесі самореалізації (психологічні емоції).

Саме два останні аспекти надзвичайно важливі для перекладача, котрий оцінює мовну поведінку своєї цільової аудиторії і відповідно до цього обирає шляхи мовної реалізації перекладу. Водночас соціальні та психологічні емоції тісно пов'язані з мовними мотивами, настановами та інтенціональністю, які, як можна припустити, різні у кожній мовній особистості, але видається можливим визначити чинники, котрі впливають на формування мотиваційного компонента конкретних мовних особистостей. Одним із найвищих мовних мотивів є, ймовірно, прагнення як до реалізації власних мовних мотивів, так і до задоволення національно-культурних амбіцій свого народу через функціонування мови і літератури у світовому просторі, у тому числі й завдяки перекладам.

Ідеї Л. Засекої розвиває О. Лавриненко, ускладнюючи поняття мовної особистості і вибудовуючи її структурно-функціональну модель у такий спосіб, що три рівні мовної особистості – біологічний, мовний та психологічний – знаходять своє відображення у трьох компонентах особистості – когнітивному, мотиваційному та емоційному (Лавриненко 2009). Названі дослідники розглядають мовну особистість у психологічному аспекті, але їхні міркування видаються нам цікавими, оскільки в лінгвістиці з такого погляду

особистість перекладача ще не розглядалася. Та все ж створена названими науковцями модель мовної особистості видається нам доволі громіздкою, і не всі її елементи є релевантними для диференціації мовної особистості перекладача.

Спираючись на моделі Ю. Караулова, Л. Засекіної та О. Лавриненка, а також на міркування Є. Боринштейна (2004) та О. Мазур (2011), виокремимо ті компоненти структури мовної особистості, які релевантні для диференціації літературних перекладачів у царині українсько-німецького перекладу.

Вербальний рівень мовної особистості перекладача залежить як від вроджених характеристик – здатності до опанування мов, так і від соціокультурного оточення – можливості вивчати мови, отримати широку, в тому числі гуманітарну, освіту. Як зразки легкого входження в чужі мови можемо назвати перекладачів Миколу Лукаша (вивчив ідиш та західноєвропейські мови у школі), Григорія Кочура (вивчив низку мов на засланні), Пауля Целана (вже в юності вільно володів кількома мовами). Навіть якщо мовна здатність закладається генетично, то мовна та перекладацька компетентність залежить від того, наскільки ефективно перекладач розвиває свої здібності і чи його оточення сприяє цьому розвиткові. О. Лавриненко стверджує, що ступінь мовної компетентності, який вдається досягти індивіду, істотно впливає на наповненість його власної мовної картини світу (Лавриненко 2009, 261-273). Недаремно склалося так, що більшість перекладачів були і є філологами (за освітою чи за покликанням душі), адже переклад вимагає високої мовної компетентності. Так, Микола Зеров був професором української літератури, Євген Попович – філологом-германістом, Анна-Галя Горбач – доктором славістики, сучасні перекладачі Петро Рихло, Юрко Прохасько, Тимофій Гаврилів, Олекса Логвиненко – філологи-германісти, а Петро Тарашук – філолог-україніст, перекладачі з української Клавдія Дате, Алоїз Вольдан, Александер Кратохвіль – славісти.

За нашим переконанням, біографічні дані (місце народження, освіта, обрана професія), а також отриманий досвід є визначальними як для вербального, так і для **когнітивного рівня** мовної особистості; для перекладача досвід професійної та соціальної діяльності, отримані навички й уміння не можна недооцінювати – вони впливають на когнітивний рівень його особистості.

Спираючись на міркування Арістотеля, Г.-Г. Гадамер пояснює, як із того, що ми сприймаємо, формується єдність нашого досвіду і як «із різноманіття цього накопиченого досвіду» поступово складається таке собі «внутрішнє буття загального», чи «загальне знання» (Gadamer 1993 a, 200). Г.-Г. Гадамер стверджує, що ми «вростаємо у світ, навчаючись мови», і запитує, а чи не впливає з цього, що «все залежить від того, як ми, власне, вростаємо у попередню схематизацію нашої майбутньої орієнтації у світі, котра відбувається разом із засвоєнням мови й усього того, чого ми навчаємося під час комунікації?» (там само, 200-201). Це той процес, який сьогодні називають соціалізацією: входження в суспільні стосунки.

Соціалізація пов'язана із загальною та мовною картиною світу особистості, що є утворенням із «образів-ментефактів» з певними інформаційним та чуттєво-емоційним складниками, які наповнюють внутрішній світ особистості. Картина світу мовної особистості є динамічною, вона поповнюється новими образами та концептами завдяки комунікації, пізнавальній та творчій діяльності індивіда. Як зазначалося раніше, картина світу завжди містить у собі національно-культурний відбиток і є сумою найзагальніших національно-культурних уявлень про світ. Л. Засекіна тлумачить мовну картину світу як «національно своєрідну сукупність знань про світ, що фіксується в специфіці організації лексики, головно фразеології, граматики конкретної мови» (Засекіна 2007).

Зазначимо, що індивідуальна картина світу перекладача прямо залежить від національної картини світу, тому його мисленева індивідуалізація світу безпосередньо пов'язана з культурно-

репрезентативною визначеністю мовної особистості, що знаходить вияв в утвердженні своєї етнічно-національної та культурно-групової належності та вираженні її у своєму мовленні.

Прагматичний / мотиваційний (прагматично-мотиваційний) рівень мовної особистості віддзеркалюється в потребах вищого рівня, які Ю. Караулов називає «комунікативно-діяльнісними потребами» (Караулов 1987, 52). Це – бажання висловитися чи передати далі отриману інформацію, поділитися прочитаним зі співвітчизниками, це певні культурно-мистецькі запити. Такі потреби мають екстралінгвістичну та прагматичну природу. Соціально-діяльнісна спрямованість забезпечується прагненням передати ідеї та цінності інших культур своїм співвітчизникам, або досягнення своєї культури – представникам інших культур. Ця властивість особистості залежить від ієрархії цінностей, якими керується в житті індивід, від певного соціального, релігійного, національного виховання та оточення майбутнього перекладача і вписується у літературний та міжлітературний, соціально-історичний контексти його творчості. Для перекладача це має вплив як на вибір матеріалу для перекладу, так і на його взаємодію з іншими культурними посередниками, як от видавництва, фонди, мас-медіа тощо. Мотивація перекладача визначає мовні цілі, настанови та інтенціональності. Л. Засекіна вважає, що ці складники мовного мотиваційного компонента «забезпечують закономірності переходу від оцінок мовленнєвої діяльності суб'єкта до осмислення себе як мовної особистості, що є носієм культури свого народу та виразником його національної ідентичності», причому інтенціональність мовної особистості «надає смислу та наповнює значеннями об'єкти фізичного і соціального світу, які [...] розглядаються як певні семіотичні коди, що несуть відбиток суспільно-історичного розвитку конкретної культури» (Засекіна 2007, 87-88). Дослідниця зазначає, що мовні настанови знаходять своє вираження у вигляді готовності мовної особистості до певних форм мовного реагування,

особливості якого залежать від специфіки індивідуального досвіду. Під впливом мовних мотивів, настанов та інтенціональностей мовна особистість перекладача ставить перед собою певні цілі перекладу, стаючи одночасно не лише реципієнтом першотвору, але і його інтерпретатором, посередником між першотвором та іншомовним читачем, пересотворюючи оригінальний твір цільовою мовою під впливом суспільно-історичного розвитку цільової культури та свого індивідуального життєвого досвіду.

Мовні та психологічні мотиви перекладача можна розглядати й у контексті мовної політики, чи, за аргументованим висловом О. Чередниченка, контексті сучасної мовної ситуації, котрий впливає на громадянську та національну свідомість перекладача. На думку О. Мазур, в умовах тиску на українську мову з боку російської та англійської, а також в умовах двомовності в Україні український художній переклад є засобом опору, показником національної та культурної своєрідності нашого народу, що на рівні текстів перекладів часто проявляється в активному використанні національної лексики замість інтернаціональної, в реабілітації забутих питомих слів, у значному розширенні синонімічних рядів у мові перекладених творів, зрештою, у намаганні створити єдиний літературний стандарт задля підняття престижу української мови (Мазур 2011 б, 67).

Культурні контексти оригіналу трансформуються у свідомості перекладача на культурні контексти цільової мови на основі його інтерпретаційної настанови. Інтерпретаційна настанова перекладача, на думку психолога Ш. Чхарташвілі, – це цілісний динамічний стан особистості, який визначає весь перебіг діяльності цієї людини (цит. за: Новикова 1986, 85). Вона пов'язує когнітивний та прагматичний (мотиваційний) компоненти мовної особистості. В. Коптілов скептично ставиться до «власної психологічної настанови» перекладача, вважаючи, що цей термін, введений Г. Гачечиладзе, характеризує лише перекладача-суб'єктивіста,

з-під пера якого виходить новий твір, що не є відображенням оригіналу, і що перекладачеві потрібно підпорядковувати свою індивідуальність особистості автора (Коптілов 2003, 11-12). Але будь-який перекладач, як і інша творча особистість, що починає нешаблонну діяльність, яка характеризується множинністю можливостей, мусить мати певну настанову, тобто уявлення про те, як в ідеалі повинна відбуватися ця діяльність і якого результату необхідно досягти. Питання «як» ми пов'язуємо з методами та стратегіями перекладу, а питання про результат – із прагматичними та естетичними настановами.

Прагматичні мотиви перекладача залежать від його соціокультурного, релігійного та політичного оточення, тобто від реальної дійсності, а також від бачення ним історії та його включення в економічну систему. Переклад певного твору може бути соціально-ідеологічним замовленням, як це було в радянський час, коли переклади творів радянської літератури слугували пропагандою соціалістичного способу життя у Східній Німеччині, може бути комерційним замовленням видавництва, коли швидкий переклад та друк бестселерів приносить фінансові вигоди, а може бути й культурно-просвітницьким замовленням, яке ставить духовні цінності вище, аніж матеріальні. Критичне ставлення до перекладів, що робляться на замовлення, не завжди справедливе, адже мовні та естетичні мотиви сучасного перекладача крокують у реальному житті поряд із прагматичними: успішний перекладач поєднує роботу й творчість, це можна спостерегти хоча б на прикладі успішного перекладу українською мовою всіх книг про Гаррі Поттера Віктором Морозовим.

Особливого особистісного смислу надає творчості перекладача емоційний компонент його мовної особистості, який відсутній у структурі мовної особистості Ю. Караулова, але який вводить Л. Засекіна. Він наявний і в ставленні перекладача до об'єктів дійсності (серед яких і першотвір, і його автор), і в його сприйнятті

мовної реальності (мова оригіналу, своє мовлення в ході відтворення оригіналу і мовлення персонажів, яке є одночасно їхньою мовною характеристикою та відбиває інтерпретацію перекладачем певного образу). Вважаємо, що для перекладознавства релевантними виступають соціальні та психологічні емоції перекладача, котрі регулюють його суспільну діяльність та оцінку власної діяльності, власної особистості як носія певної мови та культури, а також ставлення до мови як смислу у процесі самореалізації. Естетикомовний профіль особистості перекладача як цілісний вияв його буття у світі, утвердження його особистого естетичного світу проявляється у виборі твору та автора для перекладу, у тактиках та стратегіях перекладу, а також у його ідіостилі. На мовному рівні це проявляється у виборі певних лексичних, фразеологічних, синтаксичних та стилістичних засобів у різних комунікативних ситуаціях, на психологічному рівні – у задоволенні від своєї мовленнєвої / комунікативної / перекладацької діяльності, відчутті потреби суспільству, можливості впливати на інших, просувати певні твори, культуру, поширювати ідеї тощо. Можемо констатувати той факт, що саме мова визначних письменників, журналістів та телеведучих, а також і мова перекладачів є соціально ваговою, такою, що впливає на суспільство – його мову, світосприйняття, систему цінностей, поступово – картину світу.

Отже, структура мовної особистості перекладача – це багатовимірна неієрархічна і нелінійна система мовних та екстралінгвістичних елементів, котрі взаємопов'язані і взаємообумовлені. Між рівнями цієї системи немає чітких меж, явища, що описані як елементи одного рівня, можуть так само перебувати під впливом іншого. Крім того, кожен рівень можна розглядати в різних контекстах, про що докладніше йдеться у нашій роботі (Іваницька 2012 з).

Методами вивчення вербального рівня може слугувати перекладознавчий аналіз тексту перекладу, порівняльний аналіз паралеле-

льних перекладів, опитування цільових читачів щодо мови тексту та рецепції перекладу. Але вивчити вербальний рівень перекладача на основі аналізу мови його перекладів можна досить умовно, тому що переклади зазнають редакції, іноді – досить суттєвої, і не лише тепер, коли вагомим чинником літературного трансферу є ринок, але й у минулі епохи, коли переклади підлягали цензурі. Тому, на нашу думку, про повну об'єктивність висновків щодо вербального рівня мовної особистості можна говорити лише тоді, коли дослідник знайомиться з версією перекладача.

Через ці самі причини вивчати когнітивний рівень мовної особистості перекладача лише на основі перекладознавчого аналізу також недоцільно. Якщо когнітивні здатності перекладача і його креативність можна дослідити за допомогою аналізу перекладацьких трансформацій і «прирощень», які перекладач вносить у текст перекладу², то про картину світу перекладача можна робити висновки на основі аналізу контекстів його діяльності: від біографічних до соціальних, а також аналізу паратекстів та метатекстів.

Під паратекстом ми розуміємо, услід за Ж. Женеттом (див.: Genette 2003) усю інформацію, яка супроводжує базовий текст, у нашому випадку – текст перекладу. До паратексту належать: передмова, післямова, виноски, коментарі, глосарії, які подаються перекладачем або іншою особою поряд з основним текстом (це перітекст), а також інтерв'ю, листи, записи в щоденниках, супровідні тексти видавництва, що безпосередньо пов'язані з цим конкретним текстом, але існують окремо від нього і забезпечують його рецепцію (це епітекст). До метатексту ми відносимо іншу текстову продукцію перекладача, передусім – його літературно-критичні, наукові й публіцистичні тексти, його листи й листи до нього, тексти інших авторів, які можуть стосуватися не конкретного перекладеного тексту, але ширшого кола питань перекладання, рецепції вихідної літератури, оцінки цільової літературної полісистеми

² це ширше висвітлено: Іваницька 2013 д

тощо, оскільки в них розкривається рефлексія перекладачем своєї діяльності як міжкультурного посередника і проявляється його картина світу, які, в свою чергу, мають вплив на базовий текст. Рецензії на переклади можуть вважатися як паратекстуальними, так і метатекстуальними елементами, оскільки в них відображена інформація, яка має безпосередній стосунок до базового тексту, а також інша, більш загального змісту.

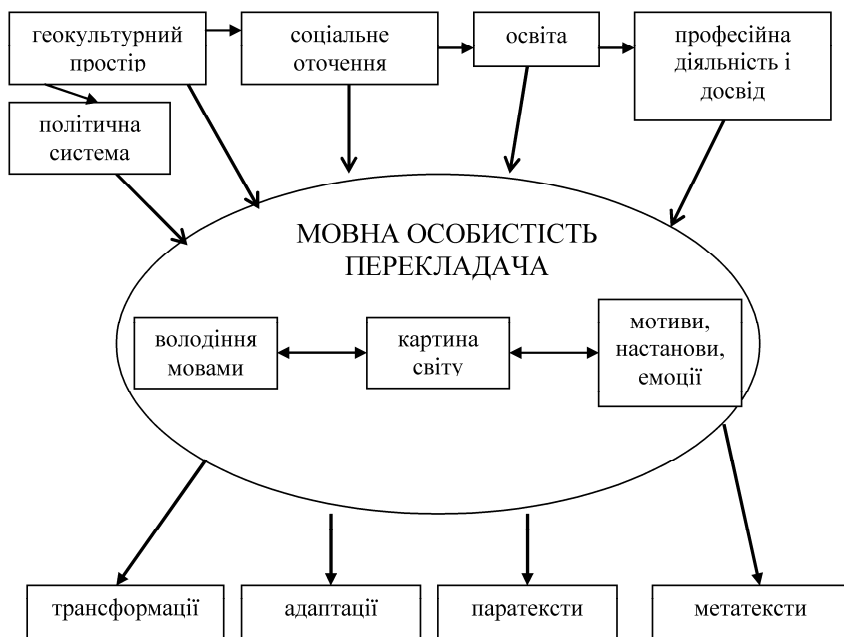

Рис. 1. Мовна особистість перекладача: детермінанти й ідентифікатори

Аналіз паратекстів і метатекстів дозволяє вивчати і мотиваційний рівень перекладача, адже інформація, якою перекладач оточує тексти своїх перекладів, має чіткі прагматичні функції: вона призначена для безпосереднього впливу на читача, введення його в світ першотвору, у його соціокультуру. Паратекст оприявнює перекла-

дача, навіть «невидимого» (у термінології Л.Венуті³), його картину світу й прагматичну мету, метатекст експлікує мотиви й світогляд перекладача, його аксіологічні настанови, його самооцінку.

Як бачимо, вивчаючи особистість перекладача, немає сенсу й можливості чітко відділяти рівні його мовної особистості, адже вони переплітаються і впливають один на одного. Пропонована вище схема узагальнює наші міркування про ідентифікатори рівнів мовної особистості перекладача, а також про їхню соціокультурну детермінованість.

1.2.2. Мовна особистість перекладача і соціум

Одним із мало досліджених питань, яке набуває все більшої ваги, є кореляція мовної особистості перекладача із соціальними, політичними та ідеологічними умовами, в яких він працює, вплив цих умов на психологію (мотиви й настанови) та методологію творчості (стратегії й тактики) перекладача, взаємозалежність картини світу, що формується відповідно до умов, у яких розвивається мовна особистість, та мовленнєвої діяльності перекладача в процесі перекладу. Іншими словами, нас цікавлять питання впливу соціуму на сам процес та результат перекладу і навпаки – вплив перекладів на соціум та відносини між культурами.

Нове омовлення оригіналу для іншої цільової аудиторії, тобто нова лінгвістична трансформація сказаного автором – це лише один з рівнів результату роботи перекладача, яка повинна увійти в нову соціальну реальність. Як зазначає німецький перекладознавець А. Нойберт, переклад, незважаючи на його суто мовну сутність, завжди виходить за лінгвістичні рамки, ніколи не залишається річчю у філологічній площині. Розміщення перекладеного текс-

³ див. розділ 1.2.2

ту перекладачем та його замовником у новій соціальній ситуації – важливий параметр, який так само позначається на перекладі, як і мовна ситуація. І, відповідно, – ці два чинники впливають на особистість самого перекладача та його перекладацькі рішення, адже переклад не відбувається у вакуумі (Neubert 2002, 28). Вихідний текст, який закорінений у переплетенні між собою історичні, політичні, ідеологічні, культурні та географічні контексти, перекладач переносить в інший світ інших соціокультурних переплетінь, у якому домінують інші дискурси. Тому нова «дислокація» перекладеного тексту залежить не стільки від самого перекладача, скільки від нового «споживача перекладу», а тому вирішальною, на думку вченого, є опція нової контекстуалізації кожного перекладу, причому мовні процеси реформування детермінуються контекстуально-функціональною субституцією (там само, 26).

Упродовж останніх 10-15 років увагу дослідників привертає **соціологічний складник перекладознавства**, на який вперше вказали перекладознавці 70-их років К. Райс, Г. Вермеєр, К. Норд, а зараз розвивають Н. Бахляйтнер та М. Вольф. Відповідно до цієї концепції перекладач виступає суб'єктом / гравцем (Akteur, figure), який діє на літературному ринку, або ж на «глобальному перекладацькому полі» (за термінологією Н. Бахляйтнера, Bachleitner 2010, 7-14), і вступає у взаємодію з іншими гравцями цього поля та підпорядковується певним вимогам / правилам гри. Основою для цієї концепції слугує соціологічна теорія полів П. Бурдьє, що базується на трьох поняттях: поле, капітал та габітус. Під **полем** учений розуміє відносно замкнену та автономну систему відношень, яка функціонує незалежно від інших примусів, **структуровану систему місць у соціумі та сили**, які пов'язують їх між собою; капітал може бути економічним (гроші), культурним (освіта), людським (знання, якості), соціальним (зв'язки та контакти), символічним (престиж); гравці поля використовують його з метою втримати чи посилити владу, статус, репутацію;

«габітус» П. Бурдьє визначає як «диспозицію» чи звичні схильності, які визначають поведінку індивідуумів та інституцій, що посідають певні місця в соціумі (Bourdieu 1986). Спираючись на ці міркування, П. Бурдьє говорить про літературне та перекладацьке поле, визначаючи перекладачів як таких гравців, що мають певний соціальний, культурний та символічний капітал (Bourdieu 1999), за допомогою якого вносять нові «презентації культури» в літературні полісистеми (про полісистеми та місце перекладної літератури в них див: Even-Zohar 2000). Таким чином, П. Бурдьє поєднав культурологічний та соціологічний підходи і відкрив цікаву перспективу дослідження самого перекладача. Адже питання про те, яким чином формується та реалізується капітал перекладача, виходить далеко за межі питання про формування перекладацьких компетенцій та реалізацію перекладацьких стратегій. Позиціонування перекладача на перекладацькому полі, його взаємодія з іншими суб'єктами літературної полісистеми набирають все більшої ваги в сучасних умовах.

Послідовники теорії П. Бурдьє, які продовжують розробляти соціологію перекладу, про роль перекладачів розмірковують досить узагальнено (див. Gouanvic 2005; Inghilleri 2005; Heilbron 2007). Наступний крок у цьому напрямку робить А. Честерманн, розглядаючи поняття про перекладацькі мережі (Chestermann 2006), подібні ідеї висловлюють також Г. Залевські та І. Мюллер (Salevski 2011). Г. Бузелін аналізує перекладацьку практику в Канаді, застосовуючи теорію перекладацьких мереж (Buzelin 2007).

Така постановка питання належить до компетенції **соціології перекладу**, яка розглядає соціальну функцію перекладача, тобто ту соціальну роль, котру він бере на себе при виборі творів для перекладу, при, власне, перекладанні, поширенні й позиціонуванні перекладу на літературному ринку культури-реципієнта, іншими словами – при транспортуванні літературного капіталу з однієї країни до іншої. Оскільки соціальна роль може бути виконана лише для

суспільства та у взаємодії із суспільством, аналіз внеску особистості перекладача в міжкультурний трансфер може бути об'єктивним лише за умови включення в поле дослідження інших дійових осіб, котрі працюють над цим трансфером – а саме: видавництва, літературних редакторів та видавців, цензорів, літературних агентів та критиків, літературознавців та науковців суміжних галузей, преси та інтернет-видань, бібліотек і культурних установ, літературних виставок та проєктів і, зрештою, last but not least – читачів. Особливо великий вплив на діяльність перекладача на цьому перекладацькому полі мають літературні редактори, від котрих значною мірою залежить остаточний текст перекладу. З іншого боку, важливий вплив на перекладацькі потуги мають очікування читацької аудиторії, з огляду на яку працює перекладач.

У нашій роботі ми розглядаємо **українсько-німецьке перекладацьке поле як соціокультурний простір, що знаходиться на перетині відповідних літературних полісистем і формується різнорівневими зв'язками між гравцями цього поля, які, володіючи певним капіталом, взаємодіють між собою заради представлення однієї соціокультурної спільноти на літературному ринку іншої.** Це система певних відносин між гравцями поля, в якій постає своя ієрархія цінностей, орієнтирів, завдань та правил гри. У дослідженні ми більшою мірою концентруємося на одному потоці в межах цього поля – трансфері української літератури на німецькомовний літературний ринок, що передбачає аналіз перекладів, їхнього поширення та забезпечення рецепції цільовим читачем.

Сучасна соціологія перекладу виходить з того, що переклад виконується на замовлення видавництва, а оцінюється позитивними / негативними відгуками літературної критики, комерційним успіхом / програшем, перекладацькими чи літературними відзнаками, престижем роботи з великими та визнаними видавництвами, високою оплатою праці перекладача. У царині українсько-німецьких літературних взаємин ця теза буде досить умовною з

огляду на те, що в Україні літературний переклад ще й досі є справою ентузіастів, він досить низько оплачується, а перекладачі не мають майже ніяких соціальних гарантій, тому більшість літературних перекладачів мусять шукати додаткові джерела прибутку. У Німеччині літературні перекладачі теж належать до низько оплачуваних професій, хоча завдяки обов'язковій процедурі укладання договору з видавництвом перед початком роботи перебувають у кращому становищі, ніж перекладачі українські. Принагідно зауважимо, що німецьким перекладам з української як «малої» мови непросто конкурувати на літературному ринку німецькомовних країн із перекладами з «великих мов». Водночас переклад твору німецькою мовою слугує його своєрідній легітимації, відкриває ширший шлях на світовий літературний ринок, тому відповідальність перекладача є значно вищою, аніж його визнання як суб'єкта літературного трансферу. Ці соціальні умови праці перекладача також накладають відбиток на перекладацьку діяльність. Тому, на нашу думку, говорячи про такі грані перекладу, як «адекватний переклад твору», «відтворення функції першотвору», «переклад культури» можна говорити й про «трансфер соціальний».

З іншого боку, біографія перекладача, умови його зростання та навчання, батьки й викладачі, які на нього вплинули, його діяльність поза перекладом, – усе це позначається на формуванні його капіталу: мови, якими він володіє, його міжкультурні компетенції – це культурний капітал перекладача; його знання про світ та перекладацькі компетенції – його освітній капітал, суспільні та професійні контакти з іншими гравцями перекладацького поля (видавцями, редакторами, письменниками, журналістами, у наш час – фондами та спонсорами тощо), а також уміння цими контактами скористатися – це його соціальний капітал. До символічного капіталу перекладача належить визнання та репутація, кількість та якість виданих книг, кількість та якість рецензій на них, нагороди й суспільне визнання, членство в організаціях.

Відомий американський перекладознавець Л. Венуті порушує такі питання взаємодії перекладача із суспільством, як статус перекладача та його безправність, «невидимість», залежність від автора оригіналу та від замовника перекладу (Venuti 1995; 1998). Особливу увагу дослідник звертає на перекладача в постколоніальній ситуації. Услід за ним і базуючись на роботах Е. Саїда, Г. Співак, Г. Бгабги та їхніх послідовників постколоніальний підхід до вивчення перекладознавчих проблем використовують і українські науковці (Коломієць 2004 а, 22-26; Стріха 2006, 21-22; Дворніков 2011, 47-50). Він видається нам актуальним і для осмислення цілісної картини українсько-німецького перекладу, адже нині українське суспільство переосмислює роль культури й інформації для суспільного розвитку, прагне глибше пізнати свою історію та місце в міжнародній системі координат, дискутує про власну ідентичність та колоніальну спадщину і робить кроки для звільнення від постколоніального синдрому.

Ми висуваємо припущення, що формування та маніфестація мовної особистості перекладача української літератури має певну специфічну особливість порівняно з перекладачами з інших мов. Ця особливість пов'язана з історією України та історичною пам'яттю, процесами входження України у світову культурну спільноту, тим, що Україна, котра впродовж століть перебувала у складі чужих держав (Речі Посполитої, Російської та Австро-Угорської монархій, Радянського Союзу) та зазнавала національних утисків, а її мова й культура – впливу ідеології та культури цих державних утворень. І нині, незважаючи на існування самостійності української держави, українська культура все ще перебуває під цим впливом. Належність частин сьогоденної України до колишніх великих імперій, котрі мали свою потужну ідеологію та пропаганду, відображається на картині світу вихідців із відповідних регіонів. Особливо яскраво це проявляється у поглядах, діяльності та настановах інтелектуалів, у тому числі й перекладачів, котрі

Die Persönlichkeit des Übersetzers in den deutsch-ukrainischen Literaturbeziehungen

Die vorliegende Arbeit analysiert den Transfer ukrainischer Literatur in den deutschsprachigen Raum von der Mitte des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart. Im Mittelpunkt der Untersuchung steht der Übersetzer: seine sprachliche Persönlichkeit (ein Begriff von Jurij Karaulov), sein translatorisches Handeln und die Vielfalt seiner sozialen Rollen.

Der Begriff «Literaturtransfer» wird in der Arbeit breit verstanden – als Repräsentation der ukrainischen Kultur und der Ukraine in deutschsprachigen Ländern. Daher werden mehrere Bestandteile dieses Transfers (Übersetzungen, literaturwissenschaftliche Publikationen und Beiträge zur Literaturkritik) untersucht und ihr Potenzial bei der Herausbildung eines spezifischen Ukraine-Bildes erörtert.

In Anlehnung an Pierre Bourdieu, Norbert Bachleitner und Michaela Wolf wird der Begriff des ukrainisch-deutschen Übersetzungsfeldes eingeführt, eines soziokulturellen Raumes an der Kreuzung zweier literarischer Polysysteme, der aus Beziehungen zwischen Akteuren des Feldes besteht, welche über ein bestimmtes kulturelles, symbolisches und soziales Kapital verfügen und zusammenwirken, um den literarischen Transfer zu gewährleisten. Zu den wichtigsten Akteuren dieses Übersetzungsfeldes gehören Autoren, Übersetzer, Journalisten, Literaturkritiker, Herausgeber, Lektoren, Institutionen und Organisationen (Parteien, Vereine, Literaturhäuser, Stiftungen, Messen) sowie auch Leser. Es wird das Zusammenspiel dieser Akteure in der Geschichte ukrainisch-deutscher Übersetzungen beleuchtet.

Der Literaturtransfer ist durch soziokulturelle, politische und persönliche Kontexte sowie durch die Distribution von Literaturen auf dem globalen Übersetzungsfeld determiniert. Das ukrainisch-deutsche Übersetzungsfeld weist Asymmetrien auf: der deutschen Literatur kommt die dominante Position zu, während die ukrainische Literatur eine periphere Stellung einnimmt, was sich in den Übersetzungsflüssen zeigt: aus dem Deutschen wurde und wird ins Ukrainische viel mehr übersetzt, als umgekehrt. Eine wichtige Ursache dafür ist das jahrhundertelange Fehlen einer eigenen ukrainischen Staatlichkeit, weswegen sich in deutschsprachigen Ländern ein Stereotyp etabliert hat, die ukrainische Literatur als Bestandteil der russischen Kultur zu betrachten.

Die Übersetzung aus der dominanten deutschen Literatur unterscheidet sich von der Übersetzung aus der peripheren ukrainischen Literatur durch ihre Funktionen und durch die Rolle des Übersetzers. Die Analyse zeigt, dass bei Übersetzungen aus dem Ukrainischen politische bzw. ideologische Motive immer von großer Bedeutung waren. Übersetzer aus dem Ukrainischen waren oft gezwungen, eine aktivere Position einzunehmen und verschiedene Rollen zu übernehmen, die über die eigentliche Übersetzerrolle hinausgehen. Oft waren und bleiben sie nicht nur Initiatoren der Übersetzung, sondern fungieren auch als Herausgeber, Literaturwissenschaftler, Literaturkritiker, Journalisten, Experten und Manager, die auch für die Verbreitung der Übersetzung zu sorgen haben.

In der Arbeit werden vier Perioden in der ukrainisch-deutschen Übersetzung beschrieben.

In der ersten Periode (2. Hälfte des 19. Jahrhundert bis zum Ersten Weltkrieg) werden Kontakte zwischen deutsch- und ukrainischsprachigen Akteuren des Übersetzungsfeldes aktiv ausgebaut, vor allem in Galizien und der Bukowina, jenen multikultu-

rellen Regionen, die zum Kern des Netzwerkes von deutsch-ukrainischen Kulturmittlern (oft mit transkultureller sprachlicher Persönlichkeit) geworden sind. Ein reger Austausch zwischen den Kulturen, u.a. in Form der deutschsprachigen ukrainischen Presse in Wien, sowie zahlreiche Übersetzungen in beide Richtungen lassen diese Zeit als Periode eines gesteigerten gegenseitigen Interesses bezeichnen. Zu den wichtigsten Akteuren des Übersetzungsfeldes zählen Iwan Franko, Olha Kobyljanska, Ostap Hryzaj, Wilhelm Horoschowski und Julia Virginia.

Die zweite Periode – die Periode der Kontaktverluste und Entfremdung – umfasst die Zeit zwischen den Weltkriegen und ist durch einen Rückgang des Interesses an der ukrainischen Literatur sowie der Zahl von Übersetzern und Übersetzungen charakterisiert. Die Transformation des Übersetzungsfeldes ist durch den Versuch gekennzeichnet, neue Netze von Kulturmittlern zu bilden, die allerdings nur teilweise ihre Ziele erreichen. Eine Gruppe von ukrainischen Emigranten und ihren deutschen Anhängern, die sich um das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin versammeln, liefert dem deutschen Publikum das wissenschaftliche Material über die ukrainische Literatur. Um die Übersetzung ukrainischer Literatur ins Deutsche bemühen sich ukrainische Schriftstellervereine in Kyjiw und Charkiw. Die in Moskau seit der Mitte der 1930er Jahren lebenden deutschen Dichter übersetzen ukrainische Klassiker meistens aus zweiter Hand. Zu den wichtigsten Übersetzern dieser Periode zählen Anna Charlotte Wutzky und Gustav Specht.

Die dritte Periode – von den 1940er bis zu den 1990er Jahren – ist nicht homogen: die Literaturbeziehungen mit der Ukraine haben in den beiden deutschen Staaten unterschiedliche Grundlagen, Ausrichtungen und Motive. Das Netz von sowjetischen und ostdeutschen Verlagen organisiert gewaltige Übersetzungsflüsse, dabei ist die Position des Übersetzers im Vergleich zu der des Verlages und der Partei relativ schwach. Übersetzungen von ukrainischen Werken werden meist auf der Grundlage einer russischen Textfassung angefertigt, was die dominante Stellung der russischen Kultur sichert und die Rezeption der ukrainischen Literatur als einer zur russischen Kultursphäre gehörenden kanonisiert. Nur einige wenige Übersetzer – unter ihnen Larissa Robiné, Günther und Traute Stein, Ingeborg und Oleg Kolinko sowie Jona Gruber – übersetzen aus dem Ukrainischen. Zur gleichen Zeit können im Exil lebende ukrainische Kulturschaffende kein erfolgreiches Segment des Übersetzungsfeldes ausbauen. Unter den Bedingungen eines fehlenden Interesses an der ukrainischen Kultur in der BRD bemüht sich fast ausschließlich eine einzige Person um den Literaturtransfer im Laufe dieser ganzen Periode – Anna-Halja Horbatsch.

Die vierte Periode beginnt erst mit dem Anfang des 21. Jahrhunderts und zeichnete sich durch ein wiedererstarktes Interesse an der ukrainischen Literatur seitens der deutschsprachigen Literaturszene aus. Die Rolle des Übersetzers steigt, auf dem Übersetzungsfeld erscheinen zum ersten Mal Übersetzer mit Deutsch als Muttersprache, die Ukrainisch frei beherrschen und sich in der ukrainischen Kultur, Geschichte und Gegenwart auskennen, unter ihnen Sabine Stöhr und Claudia Dathe. Zu weiteren wichtigen Akteuren des ukrainisch-deutschen Übersetzungsfeldes der Gegenwart gehören die Lektorin des Suhrkamp Verlages Katarina Raabe, der Schriftsteller Jurij Andruchowytsh und der Verein Translit. Neue Literaturprojekte und internationale Netzwerke (u.a. das Projekt «TransStar») verleihen dem Übersetzungsfeld eine neue Qualität und tragen zur Verbesserung der Kontakte zwischen den Kulturräumen bei.

Наукове видання

Марія Іваницька

**ОСОБИСТІТЬ ПЕРЕКЛАДАЧА
В УКРАЇНСЬКО-НІМЕЦЬКИХ
ЛІТЕРАТУРНИХ ВЗАЄМИНАХ**

монографія

Редактор *Гнатюк Л. П.*

Макет *Дроняка В. В.*

Підписано до друку 25.03.2015. Формат 60x84 1/32.

Умов.-друк. арк. 39,15. Обл.-вид. арк. 41.

Наклад 300 прим.

Видавництво «Книги – XXI»

Україна, 58000, м. Чернівці, а/с 418.

Тел./факс: +380 (372) 586021, моб. +380 (50) 9183202

e-mail: booksxxi@gmail.com

www.books-xxi.com.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію

ДК № 1839 від 10.06.2004 р.